

XVI.YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBEKİR EYALETİ'NDE SANAYİ VE TİCARET

Yılmaz KURT

Osmanlı Sanayiinin batı sanayi devrimine yenilmezden önceki durumu son zamanlarda yerli ve yabancı birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bunlardan Süreyya Farukî XV ve XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde bulunan boyahanelerin gelirlerinden hareketle dokuma sanayiinin durumunu aydınlatmaya çalışmıştır (1). Mehmet Genç ise bu işi mukata'a defterleri verileri ile denemiştir (2). Ancak Halil İnalçık'a göre her iki usul de gerçek durumu tam olarak aydınlatılabilmek imkânından uzaktır (3). Osmanlı kroniklerinin çoğu kez sadece olayları anlatan birer vak'anüvis tarihi hüviyetinde olduğu gerçeği göz önüne alınacak olursa Tahrir ve Mukataa Defterlerini kullanmanın zorunluluğu ortaya çıkar. Mufassal tahrir defterlerinde yer alan boyahane, cendere ve çukur-ı cullâhân vergileri yanında pamuk ipliği kapanlarından ve ipek mizânlarından (kantarlarından) alınan vergilerin miktarları o bölgede dokuma sanayiinin çapı hakkında bize hiç bir kitapta bulamayacağımız orjinal bilgiler verecektir. Bölgeler arasında yapılacak bir karşılaştırma ise bölgenin ülke içerisindeki yerini gösterecektir. Bunlar yapılmadan XVIII ve XIX.yüzyıldaki mevcut durumla konuya başlanması yanlış sonuçların çıkarılmasına sebep olabilecektir.

Bu düşüncelerle XVI.yüzyılın ikinci yarısına ait olan Mufassal Tahrir ve İcmal Defterlerini tarayarak bu yüzyılda Anadolu'da bulunan sanayi tesislerinin neler olduğunu tesbit etmeye çalıştık. Anadolunun çeşitli noktalarında bulunan kentlerimize ait 20 kadar Tahrir defterine göz attığımızda şemhâne ve özellikle boyahanelerin çokluğu dikkatimizi çekti. Diyarbekir Eyaletine baktığımızda ise buradaki boyahanelerin sayı ve yıllık gelir olarak diğer vilâyetlerle kıyaslanamayacak ölçüde yaygın olduğunu gördük. Bu sebeple de çalışmanın ağırlığını Diyarbekir Eyaletine kaydırarak buradaki sanayi ve ticaret faaliyetlerinin aydınlatılmasını amaçladık. Kaynağımız ise Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan XVI.yüzyılın ikinci yarısına ait Mufassal ve İcmal Defterleridir. Bu arşivimizde Diyarbekir eyaletine ait üçü Mufassal,dördü İcmal olmak üzere 7 defter bulunmaktadır.

-
- 1) Süreyya Faroqi, " Notes on the Production of Coton and Cotton Cloth in the XVI and XVII Century Anatolia ", *The Journal of European Economic History*, VII-2 (Roma ,1978), s.405-417.
  - 2) Mehmet Genç, " Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi ", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniversitesi*, 1973, Ankara 1975, s.231-291.
  - 3) Halil İnalçık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere : Pazar Rekâbetinde Emek Maliyetinin Rolü ", *ODTÜ Gelişme*, 1979-1980 Özel Sayı, s.27. (MK.1971.SA.29).

96 numaralı Diyarbakir Defteri Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ) Livâsının Kanunnâmesi ile başlamaktadır. 278 varaktır, tuğrası ve tanzim tarihi yoktur.

97 numaralı Mufassal II. Selim'in küçük bir tuğrasını taşımaktadır. Kanunnâmesi olan bu defter Kulp livası ile başlamaktadır. Hasan Keyf, Sencar gibi kaza ve nahiyeler bu defterde de bulunmaktadır. Verilen rakamlar ise 96 numaralı defter ile aynıdır.

155 numaralı Diyarbakir defteri, Amid Mufassal Defteri olarak kayıtlıdır. Eyalet Merkezi ve Paşa Sancağı olan Diyarbakir'e aittir. 975 Hicri-1568 Milâdî tarihinde tutulmuştur. Defterin kanunnâmesi vardır. Diyarbakir (Amid), Garbî Amid ve Şarkî Amid diye iki nahiyeye ayrılmıştır.

311 numaralı İcmal Defteri 1567 M. tarihli ve 96 numaralı mufassalın icmalı olarak; 304 numaralı İcmal ise 1564 M. tarihli olup 97 numaralı mufassalın icmalı olarak görünmektedir. 325 numaralı İcmal Re'sû'l-ayn'a ait timar icmal defteridir. 301 numaralı İcmal'de konumuzla ilgili fazla bilgi yoktur.

Diyarbakir 1514 Çaldıran Savaşı'nın ardından Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından Osmanlı topraklarına katıldı. Bu işte tarihçi İdris-i Bitlisî'nin de büyük katkıları oldu(4). Osmanlı hakimiyetinin tam olarak yerleşebilmesi 1517 yılına kadar sürdü(5). Şehirde ilk nüfus ve arazi tahriri ise 1518 yılında yapılabildi (6). 1518 ile 1568 yılları arasında tutulan bu defterlere dayanarak şehrin 50 yıllık gelişmesini takip etmek mümkündür. Ancak bu çalışma çerçevesi içerisinde biz böyle bir araştırmaya girişmek imkânı bulamadık. Burada Ankara'da bulunan yukarıda saydığımız defterlerdeki bilgileri değerlendirmeye çalışacağız.

XVI. yüzyılda Diyarbakir önemli bir pamuk üretim merkezi olarak görünmektedir. Hemen her köyde önemli ölçüde pamuk ziraati yapıldığı dikkat çekmektedir. Biz örnek olmak üzere Kulp nahiyesindeki pamuk öşürünü tesbit ettik. Burada 89 köyde pamuk üretilmektedir. Öşür olarak alınan pamuğun akçe cinsinden değeri 40.868 akçedir. Ölçü birimi olarak ise ( ) diye gösterilen bir işaret kullanılmıştır. Defterlerin konteksi içerisinde kantar'dan küçük, vukiyye (okka)' den büyük olan bu ölçünün kantarın yaklaşık 15'de biri ağırlığında bir ölçü olduğunu

---

4) Nejat Göyünç, Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı ", İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi , Sayı :23, (Mart 1979), s.27.

5) M.Halil Yınanç, " Diyarbakir ", İA, s.623.

6) 1518 tarihli bu Mufassal Mehdi İlhan tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır : Bkz.: The 1518 Ottoman Cadastral Survey of the Sancağ of Amid, The University of Manchester, Ph. D. thesis, 1977.

söyleyebiliriz. Anadolu'da o sıralarda pamuğun kantarı 300-360 akçe arasında değişmekte idi. Pamuğun kantarını 300 akçe kabul edersek 7681,6 kg pamuğun öşür olarak alındığını söyleyebiliriz. Buna göre de yıllık gerçek pamuk üretiminin 76.816 kg civarında olduğu söylenebilir. 1978-79-80 yıllarına ait Diyarbakır pamuk üretimi ise 4.406 ton saf, 7.050 ton tohum olmak üzere 11.456 tondur (7). Bu bilgiler ışığında Diyarbakır yöresinde bugünkü düzeyden daha yaygın bir pamuk ziraati yapıldığını ve pamuklu dokuma hammaddesinin büyük bölümünün çevreden karşılanmakta olduğunu kabul etmek gerekmektedir. 1500 yıllarından itibaren Hint pamuklularının Osmanlı pazarları istilâ etmeye başladığı gibi Hindistan'dan XVII. ve XVIII. yüzyıllarda pahalı pamuklu dokuma yanında ucuz Hint ipliği ve ucuz Hint kumaşları (basmaları) da Osmanlı pazarlarında tutulmaya başlamıştı (8).

Diyarbakır tahrir defterlerinde çukur-ı cullahân deyimi geçmemektedir. 1572 tarihli Sis (Kozan) Mufassal Defterinde Sis'te her cullah (dokumacı) tezgahından yılda 2'şer akçe alındığı ve bu yolla 400 akçe sağlandığı yazılıdır (9). Buna göre Diyarbakır'da dokumacıardan alınan verginin dokuma tezgahlarının sayısına göre alınan yıllık maktu bir vergi olmayıp dokunan kumaşların damgalanması sırasında alınan bir damga vergisi olduğunu düşünebiliriz. İncelediğimiz defterlerde dokunan pamuklu veya ipekliden ne kadar vergi alındığı yazmamasına rağmen önceki defterlerde 1 çift bezden 2 karaca akça, softan 5 karaca akça alındığı kayıtlıdır. İpek tezgahından ise ayda 4 karaca akça alınmaktaydı. 1518 tarihli Mardin defterindeki bu miktarlar 1526 ve 1540 tarihli defterlerde de aynen korunmuştur (10). Diyarbakır şehir merkezinde bu işten elde edilen 55.012 akça tutarındaki gelir mukata'aya verilmişti ve padişah haslarına dahildi(11). Diyarbakır şehir merkezindeki pamuk ve pamuk ipliği kapanının yıllık bâc-ı bazarı ise 27.770 akçe idi(12).

Yine 304 nolu İcmal ve 155 numaralı Amid Mufassalına göre Diyarbakır şehir merkezinde yıllık geliri 213.617 akçe olan büyük bir boyahane bulunmaktadır. Bir boyahane geliri Anadolu'da mevcut boyahanelerin yıllık gelirine göre oldukça fazladır. Bir kıyaslama yapılabilmesi için Anadolu'nun çeşitli noktalarında bulunan boyahanelerin yıllık gelirini gösteren aşağıdaki tabloyu sunuyoruz :

---

7) Yurt Ansiklopedisi, "Diyarbakır ", s. 2263.

8) İnalçık, aynı makale, s.7. (Bundan sonra sadece İnalçık denilecektir).

9) Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi,150 numaralı Sis Mufassal Tahrir Defteri, v. 14 b. (Bundan böyle bu Arşiv TKGMA kısaltmasıyla, Mufassal Defterler TD kısaltmasıyla, İcmal Defterleri İD kısaltmasıyla numaralarıyla birlikte verilecektir).

10) N.Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s.137.

11) TD.155, Diyarbakır Mufassal Tahrir Defteri, v. 56 a; İD. 304, v.49 b.

12) TD. 155 ve İD. 304 aynı varaklar.

Tablo : 1 Anadolu'da Boyahane Gelirleri

<u>Sıra no</u>	<u>Defter no</u>	<u>Sancak-Eyâlet</u>	<u>Yıllık tutarı</u>
1.	TD.134	Tarsus	15.000
2.	İD.298	Beyşehir	5.000
3.	TD.136	Kayseri	45.000
4.	İD.355	Trabzon	2.560
5.	TD.161	Ayıntab(G.Antep)	50.000
6.	TD.101	Maraş	25.000
7.	TD.46	Bayburd	20.000
8.	TD.101	Nısn-ı Mansur(Ady.)	19.000
9.	TD.135	Niğde-Bor	10.000
10.	TD.135	Niğde	16.000
11.	İD.296	Arapkir	25.000
TOPLAM ...			232.560
Diyarbakır Boyahanesi			213.617

Boyahane gelirinin bu büyüklüğüne rağmen defterin kanunnâmesinde boyahane ile ilgili bir madde bulunmamaktadır. Karaman kanunnâmesinde : " Gözliye ve Bursa boyasıyla boyanmış elli akçeden ziyâde kıymetlü yüzlü bogası damgalanmak olugelmeyüb kumaş makûlesindendir ve al ve zağfiranî (sarı) ve jengarî (bakır yeşili), boyasıyla olan bogasıya damga olur, bir akça bâc alına. Bundan ziyâde alınmak memnû' ve merfû'dur " denilmektedir(13). Aynı kanunnamede " ve şehrin boyacıları eyü boya boyarlardı. Hâliyâ oligelmişe muhâlif ederler " diye şehirden büyük bir halk topluluğunun şikâyette bulunduğunu da öğrenmekteyiz. Hasan Keyf'te bulunan iki boyahane : " fi yevm : 66, fi sene : 23.760 ve fi yevm : 500, fi sene : 14.400 " şeklinde kayıtlar bulunmaktadır (14). Buradaki kayıda göre boyahanelerden yapılan işe göre değil günlük maktu bir vergi alındığını söyleyebiliriz (66x360=23.760). Ancak ikinci boyahanenin hesabı bunu doğrulamamakta veya boyahâne yılda, 28,8 gün çalışmaktadır. Diyarbakırda yapılan boyalar içerisinde ise kırmızı kök boya ile boyanmış Diyarbakır ipliği sadece Türkiyede değil Avrupa'da da meşhurdu. Edirne ve Diyarbakır bu kırmızı kök boyada öylesine ünlü idi ki, pamuk iplikleri boyanmak üzere İzmir'den Edirne'ye gönderilirdi (15). Bu boyama tekniğini çalmak için XVIII. yüzyılda Fransız ve

13) TD. 968 Karaman Kanunnâmesi.

14)TD. 96 Diyarbekir Mufassal, v.208a ve 209a.

15) Inalcık, s.63.

Hollandalılar uzun zaman uğramışlar, nihayet buradan gizlice getirilen Rum ustalar sayesinde bu sırrı öğrenmişlerdir (16).

Diyarbakir şehir merkezinde bu büyük boyahaneden ayrı olarak yıllık geliri 3666 akçe olan bir Boyahane Mukata'ası bulunmaktaydı. Bunun da geliri Boyahane geliri gibi padişah hassı idi (17).

1564 tarihli 304 numaralı lomal defterindeki kayıtlara göre Mardin'de bulunan sof cenderesinden yılda 10.000 akçe gelir elde edilmekteydi. Şehirdeki boyahane geliri ise cizye geliri ile birlikte 113.000 akçe tutuyordu. Kumaşların damgalanması sırasında alınan tamga-yı siyah ise 22.333 akçe tutmaktaydı. Tamga-yı sürh (kızıl damga) geliri ise, transit ticaretten alınan bâc-ı ubûr ve hazinedârî ile birlikte 138.000 akçe tutmaktaydı. Mardin'de Kalatü'l-İmra köyü sof dokumakta ünlü idi. Burada dokunan softan eskiden olduğu gibi yine 5 karaca akçe alınması kararlaştırılmıştır (18). Bu softlar XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra rağbetten düşmüş ve halk sof yerine börk dokumaya başlamıştır. Mansuriyye'de ise "meyzer" denilen bir ince yünlü kumaş dokunmaktaydı. Mardin'de ise ipek işleyen tezgahlar yanında, **jale** denilen çok ince ipek tül ve bez dokunmaktaydı (19).

Diyarbakir Eyaleti'nde XVI.yüzyılın ikinci yarısında Hasan Keyf Sancağı da önemli bir dokuma merkeziydi. Hasan Keyf'in bir başka adı da Hısn-ı keyf' veya Hısn Keyf'dir. Hısn Keyfa da denilen Hasan Keyf Mardin İlinin Gercüş ilçesine bağlı bir kasaba olup 1944 yılında nüfusu 1.144 (20). Dicle'nin iki tarafında yer alan şehir büyük bir taş köprü ile birbirine bağlanıyordu. 1567 yıllarında şehrin 14 mahallesi , 790 müslim, 1248 gayrimüslim olmak üzere 2038 vergi nüfusu vardı. Hasankeyf'in Boyahanesi yılda 45.000 akçe gelir getirmekteydi. Mahsul-ı tamga-i mayzeriyye (mansuriyye)? ve cendere olarak yılda 72.500 akçe kayıtlı idi. Hasankeyf'te şehir çarşısında 78 adet hassa dükkandan ayrı olarak 70 adet de meyzer denilen yünlü kumaşların satıldığı tahmin ettiğimiz hassa dükkân bulunuyordu. Bunlardan çarşıda olanların yıllık geliri 20.390 akçe, diğerinkisi ise 3.400 akçe idi.

TD.96 Hasan Keyf defterinde yer alan Sencar livasında bulunan boyahanenin yıllık geliri 26.000 akçe idi. Sencar o dönemde 1083 vergi nüfusuna sahipti. Bunun 985'i müslüman , 98'i gayri müslimdir. Şehirde bir miktar da Yahudi bulunmaktadır, ki onlar da bu sayıya dahildir (21).

---

16) İnalçık, s.6.

17) TD. 155, v.56a.

18) TD.117 Mardin Livası Kanunnâmesi, s.3.

19) N.Göyünç, **Mardin Sancağı**, s.137.

20) Besim Darkot, Hısn-ı Keyfâ , İA, V/1.

21) TD.96,v.139b.

Boyahane gelirleri Hasan Keyf'te olduğu kadar buraya bağlı köylerde de önemli gelir kaynağı idi. Bu durum dokumacılığın köylerde bile yaygın olduğuna bir işarettir. Herhalde çetin coğrafya şartlarında özellikle kışın köylerden gelerek Diyarbakır'da iplik boyatmak hem güç olmakta, hem de maliyeti arttırmakta idi. Yıllık geliri 1200, 1200 ve 3.000 akçe olan üç köy boyahanesi görmekteyiz. (سعیو) ( ) sancağında bulunan boyahane'nin yıllık geliri ise 30.000 akçe olup Mirliva (Sancakbeyi)' ya has olarak verilmişti. Yine bu sancakta bulunan pamuk ve pamuk ipliği pazarından sancak beyine 10.000 akçe gelir sağlanmaktaydı. Bu sancağa bağlı Hatuniyye köyünün karye geliri 73.428 akçe, boyahane geliri ise 9.000 akçe idi. Tel Afar nahiyesinin aynı isimli köyünde 793 vergi nüfusu yaşıyordu. Buranın boyahanesinden ise 7.500 akçe sağlanıyordu. Birecik veya Beriyyecik de önemli bir dokuma merkeziydi. Burada boyahâneneden 23.700 akçe, Dede Kargın (Dede Gurgur) köyünde 15.120 akçe gelir elde ediliyordu. Bireciğe bağlı bu köy 185 nefer olup tamamı müslüman idi. Til Gören köyü 392 hanelik büyük bir köy idi. Bu köyün toplum geliri yılda 149.816 akçe idi. Boyahanesinden ise günde 66 akçe üzerinden yılda 23.760 akçe elde edilmekteydi. Kâv Sınırı köyünün yıllık boyahane geliri ise 14.400 akçe idi. Ribat köyünün boyahane geliri de 19.440 akçe idi.

97 numaralı mufassalda yer alan Atak nahiyesinde Alınca köyünün boyahanesinden 12.000, Karahan köyündeki boyahane'den 4.000, Atak nahiyesi boyahanesinden ise 22.000 akçe vergi alınmaktaydı(22). Kulp Livası boyahanesinin geliri Kulp sancak beyine aitti ve yılda 10.000 akçe tutuyordu. Serde (?) (سرده) nahiyesinin yılda 15.000 akçe boyahane geliri vardı. Ayrıca 1 nahiyeye ve 5 köyün toplam boyahane gelirleri de 30.000 akçe tutmaktaydı. Nusaybin nahiyesinde bulunan boyahane yılda 27.000 akçe getirmekteydi. Bu para Nusaybin sancakbeyi hassına aitti. Ma' ârin köyünün boyahane geliri ise 6.400 akçe idi (23). Tel Tapulu köyü boyahanesinden 7.000 akçe (24), Köken köyü boyahanesinden 5.460 akçe (25), Pür hayl boyahanesinden 2.450, Misafir karyesinden 6.000 akçe (26), Atak Livasının Hum köyü boyahanesinden 4.000 akçe vergi alınmaktaydı.(27)

İpekçilik konusunda da Diyarbakır Eyaleti'nin -Bursa ve Halep ayarında olmasa bile-önemli bir yerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Dicle ırmağı boyunca sıralanan dut ağaçları Diyarbakır ipekçiliğinin başlıca kaynağı idi (28). Ancak Suriye'den gelen kaçakçıların ipek diye sattıkları " Avrupa otları " nın ucuzluğu karşısında halk

---

22) TD.97,v.6a ve 10a.

23) TD.97,v.252 a.

24) TD.97,v.48a.

25)TD.97,v.56a

26)TD.97,v.87b.

28) Yurt Ansiklopedisi, s.2238.

bunlara yönelince Diyarbakir ipekliçığı bir daha belini doğrultmamıştır. Yılda 30 altın getiren dut bahçeleri 10 bin lira bile getirmez olunca bahçe sahipleri dutları keserek sebzeçilik yapmaya başlamışlardır(29). İpek tezgahlarında atkısı pamuk ve çözücü ipek olan alacanın benzeri kutni veya kutnu denilen ipekli (30) ile gazeliye ve mantin adlarıyla tanınan ipekliiler üretilmekteydi (31). XV ve XVI. asırlarda Karadeniz sahilinin ünlü bir ticaret iskelesi olan Ünye (Ivanus) 'dan Diyarbakir'in ham kırmızı ipekleri ihraç edilirdi (32). Diyarbakirde işlenerek tam iki yılda bitirilen ipekli otağ Sultan IV. Murad'a hediye edilmişti (33).

Sultan II. Selim döneminde (1566-1574) verilen müsaade üzerine Fransız gemileri ile gelen tüccarlar Türkiye'den gümrüklerini vermek suretiyle pamuk, pamuk ipliği, deri, sahtiyan, mazı, zank, kuru üzüm gibi şeyler alırlardı (34). Bu tüccarlar Türkiye'ye gelirken de herhalde çuka, bez ve ipekli dokumalar getirmekteydiler. Nitekim eskiden beri yerli ipekten dokunan ve kemha denilen haysız kadifenin ipeği daha sonraları bükülmedik Acem ipeği, Bec (Viyana) ipeği ve Mora ipeğinden yapılmaya başlayınca örücü esnaf 1646'da şikâyetinde bulundu (35). XVIII.yüzyılın ikinci yarısında Türkiye Fransa'ya pamuklu bez satıyor ipekli kumaş alıyordu.(36) Avrupa ipekliileri çok parlak,cazip renklerde idi, fakat çabuk bozuluyordu. III. Mustafa ithal edilen kumaşlar için çok para harcandığını görerek yerli malına rağbet edilmesini ve Avrupa ayarında kumaş yapılmasını emretmişti. Bunun üzerine dibâ-yı rumî denilen Türk ipekliisi dokunmağa başlanıldı (37).

155 numaralı Diyarbakir Mufassal Defteri'nde bulunan Kanunnâmede " Der beyân-ı bâc-ı harîr ve resm-i kapan ve resm-i mizân " başlığı altında şunlar yazılıdır :

" Bunun gibide dahi kanun bu imiş ki yüz akçalık harîr (ipek) satılsa bâc-ı harîr beş akça alınur imiş ve resm-i kapan geçer olsa her yükde iki akçe ve bunda satar olsa resm-i mizân iki batmanda bir akçe alınuremiş, yine ol minvâl üzere mukarrer kılındı". kanunnâmede ipek vergisi için ayrı başlık ayrılmasına rağmen Diyarbakir defterlerinde sadece bir yerde tamga-yı harir diye başlayan ipekle ilgili bir vergiye rastlanmıştır. Burada da tamga-yı gön ve sahtiyan ve meşin ile birlikte 27.017

---

29) Basri Konyar, **Diyarbakir Yıllığı**, c.III, Ulus Basımevi 1936, s.109.

30) Inalcık,s.36.

31) **Yurt Ansiklopedisi**, s.2238.

32) İ.H.Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi** , III/2, 2. Bs., Ankara 1977, s.576.

33) **Türk Ansiklopedisi**, " Diyarbakir ", c.13,s.385.

34) Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, III / 2, s.576.

35) Uzunçarşılı, **aynı eser**, s.576.

36) İ.H.Uzunçarşılı, **Osmanlı tarihi**, IV / 2,2.Bs.,Ankara 1983, s.575.

37) Uzunçarşılı, **aynı eser**, s.570.

akçe olan gelirin ne kadarının ipek vergisi olarak alındığını anlamak mümkün olmamaktadır (38). Diyarbekir için bu ipek vergisi bize son derece az olarak görünmüştür. Defter yeniden incelendiğinde mahsul-ı gümrük diye başlayan gelir kaynağı içerisinde mizân-ı harîr gelirin de olduğu görülmüştür. 5.610.666 akçelik bu gelirin önemli bir bölümünün mizân-ı harîr geliri ile ilgili olduğunu düşünebiliriz.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir'de bulunan pamuklu ve ipekli dokumacılık hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra biraz da diğer sanayi kollarından ve ticaret hacminden bahsetmek istiyoruz. Bu konuda da ana kaynağımız Tahrir defterleri olacaktır. 155 numaralı Deftere göre Diyarbekir'de yıllık geliri 40.000 akçe olan büyük bir şem'hâne (mumhâne) vardı (39). Mumhânenin geliri Mirlivâya aitti. Macunhânenin yıllık 3666 akçe geliri ise padişah hassına dahildi. Aynı şekilde 13.396 akçelik kirîşhâne geliri, 4.666 akçelik başhane geliri ve 68.333 akçelik darphâne mukata'asının geliri padişaha has olarak bırakılmıştı.

Diyarbekir'in 4 kapısında alınan bac gelirinin yıllık geliri 100.104 akçe tutmaktaydı. Buğday satılan kapan-ı arasa mukataası Ahmed Bey'in uhdesinde idi ve yılda 316.366 akçe gelir getirmekteydi.

Bu araştırma çerçevesinde bakmış olduğumuz defterler içinde en büyük gelir kalemini 155 numaralı Diyarbekir defterinde gördük. İpekçilik konusunda sözünü ettiğimiz 5.610.666 akçelik gelir Anadolunun pekçok sancağının toplam gelirinden daha fazladır. Örneğin Adana Sancağının toplam yıllık geliri 3 milyon akçe, Sis sancağının ki ise 2 milyon akçe civarındadır (40). 298 numaralı icmal defterine göre 27 bin civarında vergi nüfusunun yaşadığı Beyşehir Sancağının yıllık geliri 1.940.136 akçe idi. Bu büyük gelir kaynağı gümrük gelirlerinden, ipek mizanından, Ergani bakır madeni bâcından ve sabun tamgasından elde edilmekteydi. Belirtilen gelirin Zeynel Abidin Bey'in tasarrufunda olduğu kayıtlıdır.

Şehirde bulunan esir pazarının yıllık geliri de 87.036 akçe idi. Şehrin ihtisap işerinin yıllık geliri ise 66.666 akçedir.

304 numaralı İcmal defterine göre Mardin'de 1564 yılında ihtisap işinden 33.333 akçe sağlanıyordu. Şirügan ma'sarasının yıllık geliri 7.000 akçe, bazar-ı esb ve bazar-ı ağnamın ki ise 70.500 akçe idi. Tamga-yı siyah 22.333 akçe iken bâc-ı ubûr ve hazinedârî ile birlikte yazılan tamga-yı surh 138.000 akçe idi. Un kapanının geliri de 16.800 akçedir. Mardin'de koyun vergilerinin bir bölümünün şehir gelirleri arasında yazıldığı gözlenmektedir. Bunlardan Timur Bey ve Muzaffer Bey'e tâbi olan Ak Keçilü

---

38) TD.155,v.56a.

39) TD.155,v.56a.

40) Yılmaz Kurt, **Adana Mufassal Tahrir Defteri** 980 H.-1572 M., Ankara 1985, Basılmamış Yüksekisans Tezi.

aşiretinin koyunlarından elde edilen ağnâm vergisi 140.000 akçe idi. 2 koyuna bir akçe alındığı düşünülecek olursa bu aşiretin elinde 280.000 koyun bulunduğu anlaşılır. Kuzulardan vergi alınmadığı da hatırlanacak olursa bölgede hayvancılığın ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılabilir. Hacı Mahmut Bey' in 300.000 akçe ağnâm vergisi verdiği görülmektedir ki bunların aşiretinin de 600.000 'den fazla koyun ve keçi beslediği anlaşılmaktadır. Mardin livasındaki bütün zeametler ve timarların yıllık geliri ise 3.981.581 akçe idi.

2038 vergi nüfusunun yaşamakta olduğu Hasan Keyf'te Şemhane 8.500 akçe, başhane ve kirişhane 6,250 akçe, koyun pazarı 35.000 akçe, şir-revgan (şirügan) ma'sarası 15.000 akçe gelir getirmekteydi. Şehrin 35.000 akçelik ihtisap vergisi şehirdeki ticaretin oldukça canlı olduğunu göstermektedir. Şehirde 150 civarında hassa dükkan bulunmakta idi. Debbağhane dükkanlarından ise 12.200 akçe sağlanıyordu. Şehirde kayıtlı bir kervansaray bulunması, Dicle üzerindeki büyük köprü, uluslararası ticaret yolunun bu dönemde halâ önemini koruduğuna delil sayılabilir. Kervansarayın yıllık geliri 2.150 akçe idi.

96 numaralı defterde yer alan Sencer livasının en büyük gelir kalemi olarak 26.000 akçelik boyahane görünmektedir. İhtisap geliri ağnâm geliri vs. ile birlikte 28.000 akçe tutmaktadır. Şehir merkezindeki meyhanenin geliri 7.000 akçedir. Diğer gelirlerin çoğu 2.000 akçe veya daha küçüktür.

SONUÇ : XVI.yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir Eyaletinin ekonomik durumuna göz attığımızda Osmanlı İmparatorluğunda ancak Bursa ve Halep'le kıyaslayabileceğimiz bir dokuma sanayinin varlığı dikkat çekmektedir. Diyarbekir'in ünü dünyaya yayılmış kırmızı pamuk ipliğinin bir eşi ancak Edirne boyahanesinde yapılabilmekteydi. Kırmızı kök boyanın sırrını Avrupalılar ancak XVIII. yüzyılda Rum ustalar sayesinde çalabılmışlardır.

Diyarbekir şehir merkezinde bulunan boyahanenin yıllık gelirin 213.617 akçe olması şehir merkezinde dokumacılığın ne kadar canlı olduğunu gösterir. İçlerinde Kayseri, Antep, Maraş, Niğde gibi dokumacılıkta ünlü illerin de bulunduğu 11 şehirde boyahane geliri 232.560 akçe iken sadece Diyarbekir boyahanesinin 213.617 akçe gelir sağlaması önemli bir ölçü olarak kabul edilmelidir. Bunun yanısıra Mardin'de şehrin hıristiyanlarının cizyesi ile birlikte 113.000 akçe, Hasan Keyf'in 45.000 akçe, Sencer'in 26.000 akçe, Atak nahiyesinin 22.000 akçe, Kulp livasının 10.000 akçe, Es'ad (?)'ın 30.000 akçe, Nusaybinin 27.000 akçe olan boyahane gelirlerinin; yıllık geliri 20.000 akçeye kadar çıkan köy boyahaneleri gelirleri de eyaletteki dokuma sanayiinin büyüklüğünü gösteren işaretlerdir.

Önemli ölçüde pamuk üretimi pamuklu dokuma tezgahlarının ham maddesinin herhalde büyük bir bölümünü karşılamaktaydı. Buna rağmen XVI.yüzyıl başından itibaren Hindistan üzerinden pamuk ipliği ve pamuklu dokumalar Basra yoluyla Osmanlı ülkesine girdiğinden yerli dokumacılığa rakip olmaktadır. Ancak Avrupa sanayi devrimi gerçekleşinceye kadar Diyarbekir eyaletinin pamuklu

dokumacılığı kendisini koruyabildi ise de ipekli dokumacılık ucuz Avrupa ipeği ile rekâbet edemedi. Dicle kıyısındaki dut ağaçları kesildi, tezgahlar birer ikişer kapanmaya başladı. İncelediğimiz dönemde Tahrir defterlerindeki rakamlardan çıkardığımız sonuç şudur : XVI. yüzyılın ikinci yarısında gerek pamuklu gerek ipekli dokumacılık bölgede en önemli gelir kaynağı durumundadır. Köylerin nüfus yoğunluğu ve vergi nüfusu başına düşen gelirlerinin kaba bir kıyaslaması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Hayvancılığın da yaygın olması yünlü dokumacılığı besleyen bir etkendi.

---

41) ID.298 Beyşehir İcmal Defteri. Sayın Akif Erdoğan'ın hazırlamakta olduğu doktora tezindeki verilere göre).

Yukarıda dipnotlarda verilenlerden başka şu eserlerde de konu veya bölge ile ilgili birtakım bilgiler bulmak mümkündür :

BEYSANOĞLU Şevket , *Diyarbakırım*, c. I, Ankara 1982.

_____ , *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul 1963.

ÇİZAKÇA Murat , " Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler ve Ham İpek Fiatları (1550-1650) ", *OTDÜ Gelişim Dergisi* ,1978 Özel Sayısı,s.98-110.

Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, Diyarbakır 1938.

Diyarbakır'a Bir Bakış, Diyarbakır 1935.

EVLİYA ÇELEBİ , *Seyahatnâme* , c.IV, İstanbul (1979), Üçdal Neşriyat.

İLHAN M.Mehdi , " 1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amid Sancağında Tımar Dağılımı ", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof.Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, Sayı: 12, İstanbul 1982, s.85-100.

_____ , " Diyarbakır Fatihî ve Beylerbeyi Bıyık Mehmed Paşa", *Atatürk ve Diyarbakır* kitabından ayırbaşım, Diyarbakır 1982, s. 137-162.

İNALCIK Halil , " Bursa , XV.asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar ", *Belleten*, XXIV (Ankara 1960):

PAMUK Şevket , " Osmanlı Zanaatlarının Yıkılışı ; *Toplum ve Bilim*, Sayı : 23 (Güz 1983), s.75-99 (XIX. yüzyıl ile ilgili).

SÖZEN Metin, *Diyarbakır' da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971.

TEKİN Adil, *Diyarbakır*, İstanbul 1971.

GÜNKUT Bedri, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Basımevi,159 s.

MEHMET DERVİŞ Şevki, *SaName-i Diyarbakır*, İstanbul 1293.

ETİ Usman, *Diyarbakır*, Diyarbakır 1937.